

**Mağrib Müslümanlarının Hac Organizatörlüğünü Yapan
Tarikat: Salihyye Tarikatı ve Asafi Ribatı***

Doç. Dr. Kadir ÖZKÖSE**

Özet

Salihyye tarikatının kurucusu Ebu Muhammed Salih'tir. Tarikatın merkezi Asafi Ribatı'dır. Tarikat Ebû Medyen geleneğini takip etmiş ve Mesmude Berberilerinin temsilciliğini gerçekleştirmiştir. Salihyye dervişleri, riyazet, mücadele ve azîmet yolunu benimsemişlerdir. Fütüvvet mesleğini sürdürerek sosyal yardımlaşma ve dayanışma ruhuna sahip olmuşlardır. Mağrib Müslümanlarının hac organizatörlüğünü yapmışlardır. Salihyye şeyhleri, dervişlerini dergâh ortamında değil seyahatle eğitmişlerdir. Tekelerinde başkalarına hizmeti tarikat esası kabul etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Ebu Muhammed Salih - Asafi - Fas - Dükkale - Salihyye - Muvahhidler - Tasavvuf - Tarikat - Hac organizasyonu - Mesmude Kabilesi

Abstract

Salihyye's founder is Abu Muhammad Salih. The Order's center is Rabat Asafi. Salihyye Tariqa had been followed Abu Madyan's tradition and Masmude Tribe's agent. Salihyye dervishes had been appropriated the path of asceticism and mujahade and mortification. They continued the futuwa way. and realized the soul of social helping and solidarity They did the haj organization of Maghrib muslims. Salihyye sheikhs didn't trained their dervishes but by journey. They served others in their dervish lodge.

Key Words: Abu Muhammad Salih - Asafi - Marocco - Dukkale - Salihyye - Almohad - Sufism - Tariqa - Haj organization - Masmude Tribe

* Bu makale, Cumhuriyet Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Başkanlığı tarafından desteklenmiştir.

** Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fak. Öğretim Üyesi - Sivas (kozokose@cumhuriyet.edu.tr, kadirozokose@gmail.com).

Giriş

İslam düşünce sisteminin sacayaklarından biri olan Tasavvuf, zengin birikimi ile dikkatleri en fazla çeken bilim dalı olmuştur. Kuzey Afrika, Mağrib ve Endülüs'ün İslâm coğrafyası hâline gelmesi fetih hareketleri ile başlamakla birlikte, kitlelerin İslâm'la ünsiyet kesbetmesi, daha çok İslâmî kültürün içselleştirilmesi ve tasavvufî yaşantının yaygınlaşması ile gerçekleşmiştir. Sûfilerin saygın, seçkin ve örnek kimseler olmaları ve halktan biri gibi görünmeleri bilhassa Berberilerin dikkatini çekmiş, ilk dönemlerde fetih hareketlerine karşı şiddetli kitlesel tepkiler vermekle birlikte, ulema ve sülehanın özverili çalışmaları sonucu kalpleri İslam'a ısındırılmış, bu durum İslam'ın kentlerden badiye ve köylere sirayet etmesine yol açmıştır. Mağrib Berberi kabilelerinden biri de Mesmûde Berberileri'dir. Atlas Okyanusu sahil güzergâhında yerleşen Mesmûde Berberileri değişik alt dalları, çok sayıdaki aşiret kitleleri ve geniş coğrafyaya yayılmaları ile kalabalık bir kitle oluşturmaktadırlar.

İdrisiler, Murabıtlar, Muvahhidler, Ben-i Zîrin ve Merînîler gibi Mağrib Devletlerinin hakimiyetinde yer almakla birlikte özerk yapıları ile dikkat çeken Mesmûde Berberileri, Salihîyye tarikatının faaliyetleri sonucu kitlesel boyutta İslâmî hassasiyete sahip olmuşlardır. Diğer yandan, Mağrib tarihinde ribatların ayrı bir yeri vardır. Ribatlar; askerî hizmetleri, güvenlik faaliyetleri, kışla işlevleri, bölgesel yönetim kurumları, kültür merkezleri, sosyal hizmetleri ve dergâh işlevinde âyende ve râvendeye (gelip giden herkese) kapılarını açması ile dikkat çekmişlerdir. Bilhassa Fas ribatları farklı hususiyetleri ile tanıtılmayı gerektirecek bir öneme sahiptir. İşte tarihî süreç içerisinde saygın ve yaygın bir konuma sahip ribatlardan biri de Salihîyye tarikatının merkezi kabul edilen Asafi Ribatıdır. Biz bu makalemizde Asafi Ribatını merkez ittihaz edinen Salihîyye Tarikatının yapısını, seyrini, işlevini, Mesmûde kabilesinin temsilciliğini ve Mağrib'de hac organizatörlüğünü yapısını ele almak istiyoruz.

1. Salihîyye Tarikatının Kuruluşu

İskenderiye'de şeyhi Cezûlî'den hilafet aldıktan sonra Fas'a dönen Ebu Muhammed Salih, Dükkâle'nin güney istikametindeki sahillerden Asafi'de bir ribat kurdu. Burası balıkçılığı ile meşhur eski bir köydü. Şimdi Sûs limanı olarak kullanılmaktadır.¹ Kısa bir süre sonra bu ribatı, kurucusu olduğu Salihîyye tarikatının merkezi

¹ Muhammed el-Kânûnî, günümüz Asafi'sini Thimatria ya da Carcunticus diye tanıtmaktadır. Plinty the Elder ise bunları, efsanevi amiral Hanno tarafından kurulmuş kasabalar olarak betimlemektedir. Bu iddiasını ispatlamak için bugünkü yerlerinin Cape Solis yakınında olduğunu söylemektedir. Bkz. Muhammed İbn Ahmed el-Abdi el-Kânûnî, *Âsafî ve mâ ileyhâ kadîmen ve hadîsen*, Casablanca, ts., s. 77.

hâline getirdi. Zaman içerisinde, etnik temellere dayandığı ve şeyhin mensup olduğu Ben-i Mağir kabilesinin sesi konumuna geldiği için Salihîyye tarikatı, et-Tâifetü'l-Mağiriyye adıyla da anılır oldu.² Dükkâle bölgesinde güçlü bir nüfuzla sahip olmasından dolayı tarikata, Tarikatu'd-Dükkâliyye adı verildi.³ Mağrib hacılarının Hicaz'a selametle gidip gelişini koordine eden kuruluş olduğu için de bu tarikata Tarikatu'l-Huccâc adı verilmiştir.⁴ et-Tâifetü'l-Mağiriyye, et-Tarikatü'd-Dükkâliyye ve Tarikatü'l-Huccâc adıyla anılan Salihîyye Tarikatının Hicaz, Suriye, Filistin, Mısır, Libya, Sudan, Cezayir, Tunus, Fas ve Endülüs'te çok sayıda müntesibi olmuştur. Geniş taraftar kitlesine sahip olan tarikat; en çok bidat ve hurafelelere karşı mücadeleci kimliği ile tanınmıştır. Ebû Muhammed Salih'in kurucusu olduğu bu tarikat, Abdurrezzak el-Cezûlî ile Ebu Medyen'in söylemlerini, tasavvufî düşüncesini ve İslâmî anlayışlarını yansıtmaktadır.⁵ Tarikatın bu özelliğinden dolayı Salihîyye derişleri Ebu Muhammed Salih'i II. Ebu Medyen olarak görmektedir.

2. Salihîyyenin Pîri: Ebû Muhammed Salih el-Mağîrî (ö.631/1234)

6/12. asır gibi erken dönemde yaşayan Ebû Muhammed Salih, Fas'ın meşhur tarikatlarından Salihîyyenin pîri kabul edilmektedir. Aynı zamanda o, Afrika İslâm coğrafyasının doğusu ile batısı arasında gerçekleşen yolculukları koordine eden bir teşkilatın kurucusu sayılmaktadır. Atlas Okyanusunun sahil kentlerinden biri olan Asafi'deki Ribatından İskenderiye'deki meşhur zaviyesine kadar devam eden güzergâhın planlayıcısıdır.⁶

Ebu Muhammed Salih İbn Yensârun el-Heskûrî ed-Dükkâlî, 653/1255 yılında vefat eden Ebu Muhammed Salih el-Heskûrî ile karıştırılmamalıdır. Ebû Muhammed Salih'in yaşadığı dönem,

² Ebu'l-Abbâs Ahmed İbn İbrahim b. Ahmed el-Mağîrî, *el-Minhâcu'l-vâdih fî tahkiki kerâmâti Ebî Muhammed Salih*, Kahire 1933, s. 14; Abdüllatif eş-Şâzîlî, *et-Tasavvuf ve'l-muctemea'* numûzec mine'l-karnî'l-aşîrî'l-hicrî, Sale 1989, s. 154-160.

³ Ebu'l-Abbâs Ahmed İbn Kurfûz el-Hatîb, *Ünsü'l-fakîr ve 'izzü'l-hakîr*, tah.: Muhammed el-Fâsî - Adolf Faur, Menşûrâtü'l-Merkezi'l-Câmi'î li'l-Bahsi'l-İlmî, Rabat 1968, s. 63-64.

⁴ İbn Kurfûz, *a.g.e.*, s. 64.

⁵ el-Mağîrî, *a.g.e.*, s. 149-151; Vincent J. Cornell, *Realm of the Saint: Power and Authority in Moroccan Sufism*, Austin 1998, s. 139.

⁶ Nefise ez-Zehbî, "et-Tanzîmu's-sûfi'l-cemâi ve tecribetu's-Şeyh İbn Muhammed es-Sâlih", *Târîhu İklimi Asifi Mine'l-Hikbeti'l-Kadîmeti ile'l-fetrati'l-muasirati*, ed-Daru'l-Beydâ 2000, s. 189.

Muvahhidler devletinin sonu Merînîler devletinin başıdır.⁷ Kendisi, Muhammed el-Gazalî (ö.505/1111), Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail b. Muhammed b. Abdullah b. Hırzihim (ö.559/1164) ve Ebû Medyen Şuayb el-Ensârî (ö.594/1198)'nin takipçisidir.⁸

Mağrib sûfilerinin terceme-i hâllerini *Kitâbü't-teşevvûf ilâ ricâli't-tasavvuf* isimli eserinde kayda geçiren İbnü'z-Zeyyât, kendisiyle muasır olduğu Ebû Muhammed Salih'i tanıtırken şu değerlendirmelerde bulunmaktadır: "*Tam adı Ebû Muhammed Salih b. Yensârun b. Ğufyân ed-Dükkâlî el-Mağîrî'dir. Asafî Ribatına gelip yerleşmiştir. Hayatı boyunca mücahedeyi elden bırakmamış, dâima vuslata erme çabasını gütmüş ve evrâda riayeti şiar edinmiştir. Fakr duygusuna ermeyi telkin etmiş, müntesiplerinden ölene kadar fakr duygusuna sahip olmaları talebinde bulunmuştur. Bizzat kendi öğrencileri bana, onun çok sayıdaki kerametinden ve ilk dönem tasavvuf önderlerinin çizgisinde devam eden tutumundan bahsetmiştir.*"⁹

a. Kabile ve Nesebi

Torunlarından Ahmed b. İbrahim b. Ahmed b. Ebî Muhammed Salih'in naklettiği aile kayıtlarına göre, Ebû Muhammed Salih, aslen Kureyş Kabilesine mensup bir Araptır.¹⁰ Anne tarafından Ömer b. Abdilaziz ve Ömer b. Hattâb'a dayanan nesebi ile Ebû Muhammed Salih, Ümeyyeoğullarından kabul edilmektedir. Nesebinin Kureyş'ten geldiği söylenmekle birlikte kendisi, Mağrib'teki Berberi kabilelerden Mağîriyye'ye mensuptur. Mağîriyye kabilesinin yaşadığı coğrafi bölge, Dükkâle idi. Hem Sanhâce hem de Mesmûde Berberilerine izafe edilen bu kabilenin, Mesmûde Berberilerinden olduğu kanaati daha muteber kabul edilmektedir. Mağîrî kabilesine alem olan bölgedeki Mağîr Dağı, güneydoğu istikametinde Asafî'den 40 km. kadar uzaklıktadır.¹¹ Mağîriyye kabilesinin bir

⁷ Cemal Allâl el-Bahtî, *el-Hudûru's-Sûfî fi'l-Endülüs ve'l-Mağrib ilâ hudûdi'l-Karnî's-sâbi'i'l-Hicrî: Dirasetun tarihiyyetun fi mevakifi İbn Hamiri's-Sebti mine't-tasavvufi ve'l-mutasavvifeti*, Titvan 2003, s. 74.

⁸ el-Mağîrî, *el-Minhâcu'l-vâdih*, s. 123; Hasan Cüllâb, *el-Hareketü's-sûfiyyetü bi-Merakeş ve eserühâ fi'l-edeb*, Merakeş 1994, I/86.

⁹ Ebû Yakub Yusuf b. Yahya et-Tâdilî İbnü'z-Zeyyât, *Kitâbü't-teşevvûf ilâ ricâli't-tasavvuf*, tah.: Ahmed Tevfik, Menşûrâtü Külliyyeti'l-Âdâb ve'l-Ulûmi'l-İnsâniyye, Rabat 1984, s. 41.

¹⁰ Nesebinin şeceresini şu şekilde sunmaktadır; Ebû Muhammed Salih b. Abdillâh b. Abdirrahman b. Ebi'l-Kâsım b. Yahya b. Ali b. Abdillâh b. Muğîre b. Ömer b. Abdilaziz b. Âs b. Ümeyye b. Abdi Şems b. Menâf. (Bkz. ez-Zehabî, "et-Tanzimü's-sûfî", *Târîhu İklîmi Asafî*, s. 189.)

¹¹ ez-Zehabî, "et-Tanzimü's-sûfî", *Târîhu İklîmi Asafî*, s. 189-192.

üyesi olan Ebû Muhammed Salih, 550/1150 yılında Miskat'ta dünyaya gelmiştir.¹²

b. Tahsil Hayatı

Ebû Muhammed Salih, şarka seyahatinden önce memleketi Miskat'ta temel eğitimi almıştır. Buradaki tahsilinin ayrıntılarını bilmemekle birlikte, onun geniş çaplı bir dinî eğitim aldığı görülmektedir. Bizzat kendisi yanında yetiştiği hocaları şu şekilde sıralamaktadır:

1. Fakih Ebû İmran Musa b. Harun es-Seftûrî el-Mâgirî,
2. Fakih Ebû İsa el-Muğîti,
3. İsmail b. Mekkî b. Avf ez-Zührî,
4. ez-Zührî'nin çocukları Ebû Necm ve Ebû Muhammed Abdülvehhab,
5. Fakih Muhammed b. Ebî Bekr el-Kerhî,
6. Ahmed b. Musa es-Sülemî,
7. Mahlûf b. Cebbâre.¹³

Bu ismi geçen hocalarından hepsi fıkıhla tasavvufu şahsında birleştiren kişilerdir. Onun İskenderiye'de yirmi yıl kadar kaldığını ve öğrenim gördüğünü, daha sonra ise vefatına kadar memleketi Miskat'ta yaşadığını görmekteyiz. Bilgi birikimi bakımından derinlikli bir hüviyete sahip olan Ebû Muhammed Salih, özellikle dinî ilimler, fıkıh ve tasavvuf dalında seçkin bir konuma sahip olmuştur.¹⁴ İbn Kunfûz ise onun okuduğu ve istifade ettiği eserleri şu şekilde sıralamaktadır:

Muhammed b. Abdillâh et-Temîmî es-Sakâlî (ö. 451/1015)'nin *Ferâidü's-Salât'ı*,

İmam Ebû'l-Kâsım Abdülkerim el-Kuşeyrî'nin (ö.465/1072) *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye'si*,

İmam Ebû Hâmid el-Gazâlî (ö. 505/1111)'nin *el-Maksadü'l-Esnâ fî Şerhi Esmâ'i'l-Hüsnâ ve Bidâyetü'n-Nihâyet'i*.¹⁵

¹² Allâl el-Fâsî, *et-Tasavvufü'l-İslâmî fî'l-Mağrib*, haz. Abdurrahmân b. Arabî el-Cerîşî, Matbaatü'r-Risâle, Rabat 1998, s. 81.

¹³ ez-Zehebî, a.g.m., *Târîhu İklîmi Asafî*, s. 193.

¹⁴ ez-Zehebî, a.g.m., s. 193.

¹⁵ İbn Kunfûz, *Ünsü'l-fakîr*, s. 62-63.

c. İntisabı

Mağrib halkları arasında Ebû Medyen'in özel bir yeri vardır. Ebû Medyen geleneği daha kendisi hayattayken teşekkül etmeye başlamış, geniş taraftar kitlesi kazanmıştır. Ebu Medyen'in kimi öğrencileri yeni tasavvufî ekollerin öncüsü olurken bir kısmı da Ebû Medyen'in birer takipçisi hâline gelmiştir. Ebû Medyen takipçileri Endülüs'ten Mısır'a kadar uzanan geniş coğrafyada şeyhlerinin adıyla özdeşleşen bir tasavvuf anlayışını yaygınlaştırmışlardır. Ebû Medyen takipçileri arasında Ebû Muhammed Sâlih'in ise ayrı bir yeri vardır.¹⁶ Kendisi, Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö.638/1240) ve Abdüsselâm İbn Meşîş (ö. 622/1226) ile çağdaştır.¹⁷

Bazı kaynaklar, Ebû Muhammed Salih'i doğrudan Ebû Medyen'in müridi saymakla birlikte,¹⁸ İbn Kunfûz'un ifadesiyle her iki şahsiyetin birbiri ile buluşması tarihî açıdan mümkün değildir.¹⁹ Ebû Muhammed Salih, doğrudan Ebû Medyen'in değil, Ebû Medyen'in halifesi olan ve İskenderiye'de medfun bulunan Ebû Muhammed Abdürrezzâk el-Cezûlî (ö. 592/1196)'nin mürididir. Dolayısıyla Ebû Muhammed Salih'in tarikat silsilesi, Şeyh Cezûlî vasıtasıyla Ebû Medyen'e ulaşmaktadır.

Ebû Muhammed Salih'in tarikat silsilesi şu şekildedir: Resûlüllah (s.a.v.) – Ali b. Ebî Tâlib – el-Hasenü'l-Basrî – Habîbü'l-Acemî – Dâvûdü't-Tâî – Marûf el-Kerhî – Seriyü's-Sakatî – Ebû'l-Kâsım el-Cüneyd – Ebû Tâlib el-Mekkî – İmâmü'l-Harameyn – Ebû Hâmid el-Gazâlî – Salih b. Hırzihim – Ali b. İsmail b. Hırzihim – Ebû Medyen el-Gavs – Abdürrezzâk el-Cezûlî – Ebû Muhammed Salih el-Mâgirî.

Hayatının başında Asafî'de şer'î ilim dallarında eğitimini tamamlayan Ebû Muhammed Salih, daha sonra şark istikametinde yolculuğa çıkmış ve İskenderiye'de yirmi yıl kadar ikamet etmiştir.²⁰ İskenderiye'de iken Ebû Medyen'in önde gelen halifesi ve Mısır'da faaliyet yürüten Mağrib sufilerinin ilklerinden sayılan Abdurrezzak el-Cezûlî'ye intisap etmiştir.²¹ Cezûlî, müritlerine sık sık oruç tutmalarını, inziva hayatına ünsiyet peyda etmelerini ve

¹⁶ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 138.

¹⁷ el-Bahtî, *el-Hudûrû's-Sûfî*, s. 74.

¹⁸ Ebû Muhammed Salih'in Ebû Medyen'le buluşması şu şekilde anlatılmaktadır: "Sık sık 'Şehidellahu ennehû lâ ilahe illâ Hüve ve'l-melâiketü ve ulü'l-ilmî kâimen bi'l-kisti lâ ilâhe illâ Hüve'l-Azîzü'l-Hakîm' (Â-i İmran, 3/18) âyetini okuyan Ebû Medyen, 'Siz ne okuyorsunuz?' diye keşdisine sorunca, Ebû Muhammed Salih önce sustu, sonra şeyhine; 'Allah'ı hakıyla tanıyan bir adama ne denir ki?' sözü ile susmayı tercih ettiğini bildirdi." Bkz. ez-Zehebî, a.g.m., s. 193-194.

¹⁹ İbn Kunfûz, a.g.e., s. 62.

²⁰ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 138.

²¹ el-Mâgirî, *el-Minhâcü'l-vâdih*, s. 149.

çokça tefekküre dalmalarını öğütlerdi. Bu tür söylemleri ile onun, Ebu Medyen tarafından telif edilen *Bidâyetü'l-mürîd*'deki prensipleri benimsediği anlaşılmaktadır.²²

d. Tasavvufi ve Mânevî Şahsiyeti

Cezûlî'nin halifesi olarak memleketinde irşad faaliyetlerini yürüten Ebû Muhammed Salih, fukahanın tepkisine maruz kaldı. Öyle ki kendisine yöneltilen eleştiriler dayanılmaz bir hâl aldı. Hâlini Allah'a arz ederdi. Yaşadığı manevî tecrübe ile Allah'tan kendisinin gökyüzü ehlinden, fukahanın ise yeryüzü ehlinden sayıldığı müjdesini aldı. Aldığı bu manevî işaretle *Risâletü'l-Kuşeyriyye*, *Hakâiku's-Sülemî ve Minhâcü'l-Âbidîn* isimli eserler üzerine yoğunlaşmaya başladı.²³

Ebu Ali Ömer b. Yahya, Ebû Muhammed Salih'i ziyarete giden babasının gözlemlerini anlattıktan sonra, onun şu değerlendirmede bulunduğunu söylemektedir: "*Merâkeş'te bu adamın bir benzerinin olduğunu zannetmiyorum.*"²⁴

Kendisinden bahseden kaynaklar onu, zâhid, mümtaz, mütevekkil, tüm işlerinde verâya riayet eden, her hâlinde riyâzet ehli, daima ibadet ve niyaza düşkün ve nefsine karşı mücadele eden, hırka giyen, başında basit bir sarık bulunan ve asâsını elinden bırakmayan kişi diye tanıtmaktadırlar.²⁵

e. Ebu Muhammed Salih Hakkında Yapılan Çalışmalar

Bizim bir kısmına ulaşamadığımız ama kaynaklarda Ebû Muhammed Salih üzerine kaleme alındığı beyan edilen eserleri şu şekilde sıralayabiliriz:

²² Cornell, *a.g.e.*, s. 139.

²³ el-Bahtî, *el-Hudûrû's-Sûfî*, s. 75.

²⁴ İbnü'z-Zeyyâd'ın eserinde yer verdiği bu rivayet şu şekildedir: "*Babam Şeyhu's-Salih Ebu Muhammed Salih b. Yensârun'u ziyaret için Asafî Ribatına gitti. Ribatına yaklaştığında kendisinin şeyhin talebeleri tarafından karşılandığını, hırkalarına bürünen bu müritlerin virdlerini okuduklarını, onlarla birlikte kendisinin de zikir merasiminde ağladığını anlattı. Onlara, 'Şeyh Ebu Muhammed Salih kimdir?' diye sordu. Onun evinde olduğunu söylediler. Onlara kendisini dışarıda karşılamalarının sebebini sordu. Onlar da şu cevabı verdi: 'Şeyhimizle birlikte otururken kendisi bir anda irkildi, başını kaldırdı ve bize dedi ki: Sizlerin yanına salih bir zat geliyor. Gidin kendisini dışarıda karşılayın. Biz de sizleri karşılamak üzere yola koyulduk.'* Ebu Muhammed Salih'le buluşunca, onun, yaşadığı kabz halinin etkisiyle insanlardan uzak kalmaya çalıştığını müşahade eden babam, şeyhin huzurundan ayrılırken şu değerlendirmeyi yapar: '*Merâkeş'te bu adamın bir benzerinin olduğunu zannetmiyorum.*'" Bkz. İbnü'z-Zeyyât, *et-Teşevvuf*, s. 439.

²⁵ el-Bahtî, *el-Hudûrû's-sûfî*, s. 74.

1. Torunlarından Ahmed b. İbrahim b. Ahmed b. Ebi Muhammed Salih (ö.674/1513)'in *el-Minhâcu'l-vâdih fi tahkiki kerâmâti's-Şeyh Ebî Muhammed Sâlih* isimli eseri,

2. Hasan Muhammed b. Hudâcî el-Mi'dânî'nin *Kitâbü'r-ravdi'l-yâni'î fi menâkibi Seyyidina ve Mevlânâ Ebi Abdillâh Muhammed* isimli eseri,

3. Muhammed Abdi el-Kânûnî'nin *el-Bedrû'l-lâih ve'l-miskû'l-fâih min meâsiri âli Ebî Muhammed Salih*,¹

4. İmam Bûsirî'nin Ebu Muhammed Salih'i methettiği kasidesi,

5. Muhammed Hâşimî b. Muhammed b. Abdillâh İşkalânût'un *Kasidetün fi Medhi Ebi Muhammed Salih*.²⁶

2. Ebû Muhammed Sâlih'in Halife ve Çocukları

Ebû Muhammed Salih'in başlattığı hareket, kendisinden sonra halifeleri olan çocukları tarafından devam ettirilmiştir. Bilhassa hac organizasyonu çocukları döneminde daha güçlü bir konuma gelmiştir.

a. Abdullah b. Ebî Muhammed Salih el-Mağîrî (ö. 651/1253)

Ebû Muhammed Salih'in vefatından sonra tarikatın şeyhliğine aday iki güçlü isim vardı. Bunlar da şeyhin oğulları olan Abdullah'la Ahmed'di. Şeyhin halifeleri arasında gerçekleşen seçim sonucu şeyhin büyük oğlu Abdullah şeyhliğe lâyık görülmüş, küçük oğlu Ahmed de bu tercihe saygı duymuştu. Fakat sürekli kendisini tebcil etmelerine ve kendisini şeyhlik payesine lâyık görmelerine rağmen Heskûre delegelerinin Şeyh Abdullah lehine oy kullanmaları Şeyh Ahmed'i gücendirmişti. Şeyh Ahmed'in Heskûre delegelerine güvenmesi, ortaya çıkan kuraklık ve kıtlığın sebebi olarak görülmüştür.²⁷

Ebu Muhammed Salih'in 631/1234 yılında gerçekleşen vefatından sonra er-Rakbû's-Salihî adı verilen hac organizasyonu, şeyhin çocukları tarafından devam ettirilmiş ama katılacak hacılar, Dükkâle ve Rekrâke ile sınırlandırılmamıştır. Bu strateji Ebu Muhammed Salih'in en büyük oğlu ve halifesi Abdullah (ö.651/1253) tarafından benimsenmiştir. O kardeşi Ahmed'i Dâdes, Haskûre,

²⁶ Abdülaziz Benabdillâh, *Meâlimetü't-Tasavvufi'l-İslâmî*, Dârü Neşri'l-Marife, Rabat 2001, c. II, s. 58-59.

²⁷ Abbas İbn İbrahim, *el-İ'lâm bi-men halle Merâkeş ve Ağmât mine'l-a'lâm*, Rabat 1974-1980, c. II, s. 187; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 141.

Sicilmâse, Ağmât, Hintâte ve Kuzey Dükkâle'de hac organizasyonları yapmakla görevlendirmiştir.²⁸

b. Ahmed b. Ebî Muhammed Salih el-Mağîrî (ö. 660/1262)

Şeyh Abdullah'ın vefatından sonra Salihîyye tarikatının şeyhliğini, kardeşi Ahmed İbn Ebî Muhammed Salih el-Mağîrî deruhte etmiştir. 6/12. yüzyılda gerçekleştirilen bir başka hac organizasyonu vardı. O da Ben-i Emgâr tarafından gerçekleştirilen et-Tâîfetü's-Sanhaciyye idi.²⁹ Şeyh Ahmed, er-Rakbü's-Salihi ve et-Tâîfetü'l-Huccaciyye adı verilen bu iki ayrı organizasyonu tek çatı altında birleştirmiştir. Hac organizasyonunu tek elden yürütmeye çalışmış ve merkezî bir sistem tesis etmiştir. Organizasyonun daha işlevsel hâle gelmesi için yeni bir yapılanmaya gitmiş ve kuruma bağlı yeni görev alanlarının gerçekleşmesini sağlamıştır. Müritlerinin tasavvufî eğitimini dergâhta değil hac yolculuğunda gerçekleştirmeyi tercih etmiştir.³⁰

c. İsa b. Ebî Muhammed Salih el-Mağîrî

Ahmed el-Mağîrî'nin 660/1262 yılında gerçekleşen vefatından sonra Salihîyye Tarikatı ile Huccaciyye Hac Topluluğu, Mağrib'in güneyindeki kırsal hayat tarzı içerisinde bir bütünlük oluşturmuş, Asafi Ribatı da bölgenin odak noktası konumuna gelmiştir. Böylesine hızlı yükseliş, Ebû Muhammed Salih taraftarlarının Muvahhid Hanedanlığı tarafından yakın takibe alınmasına, hapsedilmelerine ve bir takım sıkıntılara maruz bırakılmalarına sebep olmuştur. Fakat 667/1268 yılında Merâkeş'i ele geçiren Merînîler, ailenin eski statüsünü yeniden onaylamış ve aileye yönelik bir takım imtiyazlar sunmuşlardır. Sultan Ebu Yusuf el-Merînî, 667/1268 yılında, Ebu Muhammed Salih'in en küçük oğlu olan İsa (ö.698/1299)'yü Asafi valiliği görevine atamış ve onu bölgenin tüm işlerinden sorumlu genel temsilci olarak görmüştür. Bu dönemde, Tîtunfir Ribatını merkez ittihaz edinen Emgâriyye murabıtları da Salihîyyenin üstünlüğünü benimsemiştir. Bunun üzerine tarikat, Mağrib'in güneyinde en etkili ribat teşkilatı haline gelmiştir.³¹

²⁸ el-Mağîrî, *el-Minhâcu'l-vâdih*, s. 140-143.

²⁹ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 138.

³⁰ Abbas İbn İbrahim, *el-İ'lâm*, c. II, s. 187; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 141.

³¹ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 141.

3. Salihyye Tarikatının Erkân ve Esasları

Bağlılarına tasavvufî ahlâkı benimsetmeye çalışan Salihyye şeyhleri, benimsedikleri riyazet, muhasebe, mücadele, murakabe ve muâhât/kardeşlik esaslarına riayet edilmesini isterlerdi. Nefis tezkiyesini, kalb tasfiyesini ve ruhun aydınlanmasını sağlayabilmek için mürit-mürşit ilişkisinin sıcaklığına ve yakınlığına dikkat çekerlerdi. Birbirine sıkı sıkıya kenetlenen Salihyye müritleri, aldıkları terbiye ve eğitim, sahip oldukları ideal, benimsedikleri usullerle kit- le psikolojisine uygun hareket eden, cemaat şuuruna sahip zümre- lerdİ. Sorumluluk bilinci ile üzerlerine tevdi edilen görevleri harfi- yen yerine getirirler, birlik ruhuna uygun hareket ederler ve mânevî duyguların çıkar ilişkileri ile heba edilmesine fırsat vermez- lerdİ. Peygamberlerin sîret ve ahlâkını müritlerine telkin eden Salihyye meşayihİ, âdeta fütüvvet mesleğinin Mağrib temsilcilerin- den sayılırlardı. Dinin merasim boyutundan ziyade özüne, tarikat kurallarının şekli yapısından ziyade irfanına, zahirden çok batına önem vermelerine rağmen bir takım sembollerle hakikati telkine çalışırlardı. Dolayısıyla Salihyye esaslarının iki yönü bulunmaktay- dı. Tarikat bir yandan sülûk eğitimine, takva bilincine, tövbedeki samimiyete, tefekkür zenginliğine, irfan derinliğine ve ihsan duy- gusuna vurgu yaparken, diğer taraftan da saçların tıraş edilmesi, sakal bırakılması, sarık sarılması, hırka giyilmesi, tesbih kullanıl- ması, âsâ edinilmesi, yolculuk esnasında su kabının taşınması gibi şekle dayalı unsurları telkin etmektedir.³² Tarikatın erkânını şu şe- kilde sıralayabiliriz:

a. Saçların Tıraş Edilmesi

Ebû Muhammed Salih'e intisap eden dervişlerin saçlarını tıraş ettirme zorunluluğu vardı.³³ Şeyh bu uygulamasını şer'-i şerife da- yandırmakta ve dinî delillerle temellendirmekteydi. Zira Peygamber Efendimiz hac yapmadığı halde Hudeybiye'de ashabıyla birlikte sa- çını tıraş ettirmişti. Şeyh saçların kısaltılması prensibini şu âyet-i kerimeye dayandırmaktaydı: "Andolsun ki Allah, elçisinin rüyasını doğru çıkardı. Allah dilerse siz güven içinde başlarınızı tıraş etmiş ve kısaltmış olarak, korkmadan Mescid-i Haram'a gireceksiniz. Al-

³² ez-Zehabî, "et-Tanzîmü's-sûfî", *Târîhu İklîmi Asafî*, s. 195.

³³ Saçı uzun bir şahsın da arasında bulunduğu bir gurup kendisine yaptığı ziyaretten şu şekilde bahsetmektedir: "Bir gün kendisini ziyaret etmiş ve huzuruna otur- muştuk. Bizlere sohbet ediyor ve bizlerin bir intisabını kabul ediyordu. Fakat aramızda saçı uzun olan şahsa elini vermedi. Şeyh başındaki sarığı çıkardı ve sa- çını tıraş etti. Sonra da 'Bizi seven bizim yaptığımız gibi yapar.' dedi. Adam ani bir hareketle yerinden sıçradı bizden saçını tıraş etmemizi istedi. Daha sonra şeyhin elini öptü ve şeyhin eliyle sarığını sardı." Bkz. ez-Zehabî, "et-Tanzîmü's- sûfî", *Târîhu İklîmi Asafî*, s. 195.

lah sizin bilmediğinizi bilir. İşte bundan önce size yakın bir fetih verdi."³⁴ Dolayısıyla Ebû Muhammed Salih, tarikatına katılmak isteyen dervişlere ilk iş olarak saçlarını tıraş etmelerini istemiştir. Bunun anlamı, tövbe kapısında sağlam adım atılmasıdır. Temizlenmeye ve nefsin tezkiyesine verilen önemin bir göstergesidir.³⁵

b. Sarık Sarılması

Baş a sarık sarılması âdeti, Salihyye tarikatının vazgeçilmez özelliğidir.

c. Âsa Kullanımı

Âsa kullanılması peygamberleri taklidin bir göstergesidir. Adem (a.s.)'dan Muhammed (s.a.v.)'e kadar tüm peygamberlerin âsa sahibi oldukları düşünülmektedir. Şuayb (a.s.)'ın evinde peygamberler âsası bulunur, Muşa (a.s.) âsasına dayanırdı. Bu nedenle âsa edinmek sünnet olarak görülmüştür. Özellikle de Ebû Muhammed Salih gibi zâtlar, bu âdeti tarikatlarının geleneği haline dönüştürmüşlerdir.³⁶

d. Su Kabı Bulundurulması

Ebû Muhammed Salih'in müritleri, yanlarında taşıdıkları su mataralarına "mutahhara" adını verirdi. Su kabı bulundurmanın sağladığı en önemli kolaylık, dinî yükümlülükleri yerine getirmede kişinin zor durumda kalmamasıdır.³⁷

e. Tesbih Taşımak

Tarikata bağlı dervişler yanlarında iri ve binlik tesbihler taşır lardı. Bu da herhangi bir yanılma ve unutkanlığa sebebiyet vermeden, zikirlerini, öngörülen sayı muvacehesinde yapabilmelerini sağlamaktadır.³⁸ Bu binlik tesbihler çekilmediği zamanlarda ise boyunda asılı tutulurdu.³⁹

³⁴ Fetih, 48/27.

³⁵ ez-Zehebî, a.g.m., s. 195.

³⁶ ez-Zehebî, "et-Tanzimü's-sûfî", Târîhu İklîmi Asafî, s. 196.

³⁷ ez-Zehebî, a.g.m., s. 196.

³⁸ ez-Zehebî, a.g.m., s. 196.

³⁹ el-Mağîrî, el-Minhâcu'l-vâdîh, s. 140.

f. Hırka Giymek

Ebû Muhammed Salih hırka giydirdiği müritlerinden giydikleri hırkanın hakkını vermelerini, hırkanın, hayatı zâhidâne yaşamının ve dünyevî arzulara riyazete bürünmenin göstergesi olduğunu söylerdi. Şeyh bu hususta selef-i salihinin bir takım sözlerini dile getirirdi. Onun sıklıkla müritlerine beyan ettiği sözlerden birisi Ali b. Ebî Tâlib'e ait olduğunu beyan ettiği şu sözdür: "*Allah (c.c.) insanlardan hidayet önderlerinin hallerine bürünmelerini istemiştir. Onların fakrına bürünenleri fakir kılmaz ve onlara zenginliği lutfeder.*"⁴⁰ Giyilen hırka sûfinin kemalini ve konumunu yansıtmaktadır.

g. Seyahat Yapmak

Tüm bu dış görünüşler yanında yolculuk deneyimleri, Salihyyenin bariz özelliklerindedir. Salihyye seyahatleri geniş çaplı katılımlarla gerçekleşirdi. Organize edilen seferlere bizzat Ebû Muhammed Salih öncülük yapardı. Gerek Mağrib'de gerekse şarkta onun seyahatleri dillere destandı. Defalarca hac seyahati gerçekleştirdi.⁴¹

h. Vazife

Sülûk eğitiminde en önemli uygulama zikrullahtı. Yolculukları esnasında çoro halinde "*Yâ Allâh, Yâ Rahmân, Yâ Rahîm*" zikrini yaparlardı. Özellikle yerleşim alanlarına yaklaştıkları veya ıssız ve korkulu mahallere vardıkları zaman seslerini daha fazla yükseltirlerdi. Yine onun uygulamalarından biri de Akşam ile Yatsı namazı arasında müritleri ile bir araya gelip şu beş zikri icra etmesidir:

1. Lâ ilâhe illallâhü vahdehû lâ şerîke leh. Lehü'l-mülkü ve lehü'l-hamdü ve hüve alâ külli şeyin Kadîr,

2. Allahümme salli alâ seyyidinâ Muhammedin ve alâ âli Muhammed,

3. Estağfirullâh. İnnellâhe Ğafûrün Rahîm,

4. Yâ Allâh, Yâ Rahmân, Yâ Rahîm,

5. Elhamdü lillâhi Rabbi'l-âlemîn.

Adı geçen bu zikirleri ellişer kez tekrar ederlerdi. Zikirler tempolu bir tarzda, içten duygularla ve âhenkli bir şekilde icra edilirdi.

⁴⁰ ez-Zehebî, a.g.m., s. 196.

⁴¹ ez-Zehebî, a.g.m., s. 196.

Zikre katılanlar kendi aralarında farklı guruplara ayrılırlardı. Bir gurup zikre başlarken, diğer gurup sessizliğe bürünürdü.

Sabah namazından önce tarikata bağlı dervişlerin icra ettikleri sekiz ayrı zikir vardı. Zikir Sabah namazı kılındıktan sonra ise kaldığı yerden devam ederdi.

Yine İkinci namazından sonra da halka zikri gerçekleştirilirdi. Zikir meclislerinin şânı sadedinde şu âyet-i kerimeyi kendilerine şiar edinirlerdi: "*Sabah akşam Rablerine, O'nun rızasını dileyerek dua edenlerle birlikte candan sebat et. Dünya hayatının süsünü isteyerek gözlerini onlardan çevirme. Kalbini bizi anmaktan gafil kıldığımız, kötü arzularına uymuş ve işi gücü aşırılık olan kimseye boyun eğme.*"⁴²

Şeyh "vazife" adını verdiği zikir meclislerinde Fatiha suresini, kelime-i şehadeti, besmeleyi, salâvâtı, istiğfarı ve tahmidi onar kez okuturdu.

Vazifenin sonunda dua edilirdi. Dua tamamlanınca eller yüze sürülür, vaaz ve zikrin tesiri altında kalınırdı. Duayı müteakip Şeyh Efendinin eli öpülürdü. Teberrükte bulunmak isteyen dervişler şeyhlerine karşı her türlü saygıyı elden bırakmazlardı.

Kimi çevreler gerçekleştirilen vazife törenlerine muhalif tutum sergilemişlerdir. Muhalif isimlerden biri müderris olan Fakih Ebû Salih ed-Dükkâlî idi. Öğrencileri ile birlikte vazifelerini icra eden Şeyh ve müritlerini camiden çıkarmıştı. İsmi geçen müderrisin bu olaydan sonra katledilmesi, Şeyhin kerameti olarak yorumlanmıştı. Dervişler bu şahsı "Yedi Kıraatın Kurbanı" diye isimlendirmişlerdi. Bu durum, Şeyh'le etkili çevreler arasında bir takım huzursuzlukların yaşandığını göstermektedir.⁴³

I. Evrâda Riayet

Tarikat eğitiminin gereklerinden biri de müritlerin her birine ait özel bir virdin bulunmasıdır. Şeyh dervişlerinden Evvâbin, Teheccüd, İshrâk ve Duhâ namazını kılmalarını, vaktinde kılamadıkları namazlarını kaza etmelerini, namazlarını vaktinde ve cemaatle kılmalarını, Pazartesi ve Perşembe oruçlarından başka bilhassa halvet esnasında visal orucu tutmalarını istemektedir. Şeyh sık sık halvetlere girer, gece ve gündüzün her saatine özel zikirler beyan ederdi. İslâm'ın esaslarına uygun davranmayı öngören Salihyye tarikatı, müntesiplerinden ruhsatla değil azîmetle amel etmelerini

⁴² Kehf, 18/28.

⁴³ ez-Zehebî, "et-Tanzîmü's-sûfi", *Târîhu İklîmi Asafi*, s. 197.

isterdi.⁴⁴ Tarikatta kırk gün süreyle aralıksız oruç tutulması âdeti şu âyet-i kerimeye dayandırılmaktadır: "*Musa'ya kırk gece (vahyetmek üzere) söz vermiştik. Sonra haksızlık ederek buzağıyı (tanrı) edindiniz.*"⁴⁵

i. Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma

Kur'ân'ın muamelâta dair hükümlerine ayrı önem atfeden Salihyye tarikatı, müritlerinin toplumsal sorumluluk bilincine sahip olmalarını ve sadaka verme, yardımlaşma ve dayanışma geleneğinin kök salmasına zemin hazırlamıştır. Zenginlerin kazandığı mallarda fakirlerin hakkı vardır, diyen Ebû Muhammed Salih, onların zaruri ihtiyaçlarını gidermek maksadıyla yardım çağrısında bulunmuştur. Bu meyanda Şeyh, kendisine intisap eden müritlerinden kazançlarının üçte birini ihtiyaç sahiplerine bağışlamasını istemektedir. Takipçileri, dervişlerin evradı ciddiye almalarını sağlamak ve ibadetlerini bir bütün olarak yerine getirmelerini gerçekleştirmek için bu oranı daha da artırmışlardır. Bu tür girişimleri onaylamayan Şeyh, müritlerinden itidali elden bırakmamalarını istemiştir.⁴⁶ Sevenlerine sadaka ve hayır yarışına katılmalarını tavsiye eden şeyh, sık sık şu âyet-i kerimeyi telkin ederdi: "*Allah'ın, kullarının tövbesini kabul edeceğine, sadakaları geri çevirmeyeceğine ve Allah'ın tövbeyle çok kabul eden ve pek esirgeyen olduğunu hâla bilmezler mi?*"⁴⁷ Sorumluluk bilinci ile hareket eden şeyh, bu tutumlarıyla, fakir ve fukaranın hamisi olarak görülmüştür. Zira kendisi birer hibe olarak kabul ettiği sadakaları ihtiyaç sahiplerine dağıtmış ve muhtaçların korunmasına çaba sarf etmiştir. Sabrı itiyat edinen, nefis mücahedesine ihtimam gösteren, sık sık oruç tutan, kimsesizleri koruyup kollayan, dergâhına gelip giden herkese sofraya açan, misafirperverliği ile tanınan Ebû Muhammed Salih, sadaka ve yardımların toplanıp dağıtılması için özel teşkilat kurmuştu. Salihyye müritleri, ribatın gereksinimlerini bizzat kendileri karşılar ve bölge fukarasının ihtiyaçları ihvan tarafından sağlanırdı.

⁴⁴ ez-Zehabi, *a.g.m.*, s. 198.

⁴⁵ Bakara, 2/51.

⁴⁶ Bahsedeceğimiz şu anekdot şeyhin itidali şiar edindiğini göstermektedir: "*Cemaatinin önde gelen isimleri hizbini zamanında gerçekleştiremeyen veya namazını cemaatle yerine getiremeyen kişilerin zorla veya kendi rızası ile para cezası ödeneğinde bulunmalarını istemişlerdi. Onları böylesi aşırı ve keskin tutumlarından vazgeçiren şeyh, onlara, şu tavsiyede bulunmuştur: 'Evladım, Müslümanların mallarını haksız yere yemeyiniz. Kişi ancak kendi elinin emeği olan helal kazancını yemelidir.' Onun bu müdahalesi ile halifeleri sert tutumlarından vazgeçmişlerdir.*" Bkz. ez-Zehabi, "et-Tanzîmü's-sûfî", *Târîhu İklîmi Asafî*, s. 198.

⁴⁷ Tevbe, 9/104.

4. Siyasî Otoritenin Asafi Ribatını Yakın Takibe Alması

Dönemin resmî otoritesi olan Muvahhidûn Devleti'nin yetkilileri, uzun zamandır saygı duydukları ve bir takım imtiyazlar tanıdıkları Salihîyye'nin zamanla siyasî bir mahiyet arzemesinden kuşkuya kapıldılar. Gurup dayanışmasının bir göstergesi olarak tarikat mensuplarının başlarını tıraş etmeleri, kendilerine özgü kıyafetler giymeleri ve bir takım sembolik işaretler kullanmaları kuşkularının artmasına sebep oldu.⁴⁸

Tarikat, Asafi Ribatı'na yönelik herhangi bir müdahaleye fırsat vermemekte ve özellikle siyasîlerin tahakkümüne razı olmamaktaydı. Şeyhin hizmetleri güney ve doğu istikametinde yaygınlık kazandı. Sonunda Asafi güçlü bir hareketin merkezi konumuna geldi. Tarikat özellikle Heskûre kabileleri arasında güçlü bir nüfuza sahipti. Devlet otoritesini tehdit eder konuma gelen Heskûre kabilelerini yakın takibe alan Muvahhid Hanedanlığı muarızlarının himayesine bürünen tarikattan da rahatsızlığını saklamıyordu. Sonunda Asafi'de ikamet eden Ebû Muhammed Salih ile Muvahhid Hanedanlığı arasında soğukluk meydana geldi.

Gelişen olayların yanında, Salihîyye dervişlerinin saray kapısına başvurması ve devlet erkânından medet ummaları uygun görülmezdi. Hatta siyasîlere karşı mesafeli tutum sergilemelerinden dolayı şeyhin oğlunun da aralarında bulunduğu bir gurup Salihîyye dervişi Merâkeş'te hapse mahkûm edilmişti. Şark istikametinde sefere çıkan Muvahhid Sultanı, şeyhin kendisine oğlunun bağışlanması için başvurmadıkça hapsedilenleri salıvermeyeceğini ve hatta hepsini öldüreceğini söyledi. Tarikatın Merâkeş'teki yakınları, şeyhe durumu bildiren bir mektup gönderdiler. Bunun üzerine şeyh, cevabî bir mektup kaleme aldı. Mektubunda derviş ve fukaranın aleyhinde tutum sergilenmemesini, onlara karşı sıkıntı ve zorluk çıkarılmamasını, aksi takdirde kendilerinin sıkıntıya maruz kalacaklarını bildirdi.⁴⁹

5. er-Rakbü's-Salihîyye Adı Verilen Hac Kervanı

Şeyhin verdiği süluk eğitiminde İslâmî prensiplerin yerine getirilmesi özel bir önem arz etmektedir. Şark İslam dünyası ile yakın teati içerisine giren şeyh, Müslüman halkların hac ibadetine yeterince itina göstermesini istemiştir. 6/12. asrın ikinci yarısından itibaren Mağrib ve Endülüs fukahasının takdirini kazanan bir hac iştiyakının uyanmasına sebep olmuştur. 5/11 yüzyılda Mağrib'e göç eden Ben-i Hilal isimli bedevi kabilelerin baskın ve saldırıları yü-

⁴⁸ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 140.

⁴⁹ ez-Zehabi, "et-Tanzîmü's-sûfi", *Târîhu İklîmi Asafi*, s. 200-201.

zünden Mağrib Müslümanları hac vazifelerini yerine getiremez duruma geldiler. Hatta fukaha da yol emniyetinin olmaması nedeniyle haccın sakıt olduğu fetvasını verdi.⁵⁰ Ben-i Hilâl kabilelerine mensup kişilerin hac kabilelerine saldırması üzerine Mağrib Müslümanları deniz yolculuğunu tercih etti. Maliki fukahasının kerih görülmesine rağmen, deniz yolculuğunda Hıristiyan gemilerini kullanmak mecburiyetindeydiler. Fakat bu kez de deniz korsanlarının saldırıları Mağribli hacıları canından bezdirdi.⁵¹

Yaşanan problemi ve sıkıntıyı derinden hisseden Ebû Muhammed Salih, hac olayına özel bir ihtimam göstermeye başladı. Mağrib tasavvuf tarihinde daha önce bir benzerine rastlanmayan tarzda bir hac organizasyonu gerçekleştirdi. Şeyh, haccın güç yetirebilme ve yol emniyetine sahip olma şartlarını göz ardı ederek cemaatini hac etmeye zorlamıştır iddiasında bulunmak uygun değildir. O hac yolculuklarında hasta, çaresiz, güçsüz ve aciz olan kişilerin durumunu daima dikkate almıştır. Ebû Muhammed Salih, öncelikle büyük sufilerin görüşlerine başvurarak güç yetirebilme konusuna açıklık kazandırmaya çalıştı. Bu görüşmeler sonunda o, özellikle Mağrib halkını hac ibadetini yerine getirmeye teşvik edip hacca özentiyi meydana getirdi.

Ebû Muhammed Salih Hıristiyan denizcilerin gemilerini kullanmanın kerahetine dikkat çekip tekrar kara yolculuğunu önerdi. Kendisi sürekli seyahat yaptığı, Afrika güzergâhlarını ve şark yollarını çok iyi bildiği için alternatif yollar aramaya ve yeni ulaşım imkânları sunmaya çalıştı. Hacı adaylarının ağırlanacağı, yolcuların korunabilecekleri zaviyeler inşa etmeye başladı. Özellikle Mısır ve Şam'da kurduğu zaviyeleri, kendi oğullarının ve halifelerinin uhdesine verdi. Örneğin İskenderiye Zaviyesinin sorumluluğunu oğlu Abdülaziz'e tevdi etti.⁵² Abdülaziz'in vefatından sonra ise torunu İbrahim b. Ahmed'e, ondan sonra da zaviyenin idaresi Şeyh İbrahim'in oğlu ve *el-Minhâcü'l-Vâdih*'in müellifi Şeyh Ahmed'e geçti.⁵³ Şeyhin halifeleri tarafından hac güzergâhında inşa edilen zaviye sayısı kırk altıyı buldu. Dükkâle, Hâha, Sûs, Der'a, Bicâye, İskenderiye, Şam ve Lübnan zaviyeleri bunların belli başlılarındandı.

Mağrib hacılarını bir bütün olarak gören, hiçbir hacı adayını dışarıda bırakmak istemeyen şeyh, geniş bir teşkilat ağına sahip oldu. Sûfî zümrelerin gidip geldiği yeni emin yolları kullandı. Kendi-

⁵⁰ el-Fâsî, *et-Tasavvufü'l-İslami fi'l-Mağrib*, s. 82.

⁵¹ ez-Zehabî, *a.g.m.*, s. 201.

⁵² Ebu Muhammed Salih'in oğlu Abdülaziz el-Mağirî (ö.646/1248-9) sürekli Mısır'da ikamet etmiştir. Nil deltası üzerindeki el-Mahalletü'l-Kübra denilen yerde bulunan türbesi önemli ziyaret mahallerinden biridir. Bkz. el-Mağirî, *el-Minhâcü'l-vâdih*, s. 145.

⁵³ el-Fâsî, *et-Tasavvufü'l-İslami fi'l-Mağrib*, s. 81-82.

sinden sonra talebeleri, müritleri ve halifeleri aynı hassasiyeti devam ettirdiler, hac ibadetinin gönül rahatlığı ve huzur ortamı içinde gerçekleştirilmesine öncülük ettiler.⁵⁴

Ebu Muhammed Salih, vefatından sonra Dükkâle ve Rekrâke halkları tarafından çokça ziyaret edilen Asafi'deki türbesi ile değil, er-Rakbü's-Salihi olarak bilinen ve yıllık olarak düzenlenen sufi seyahat kervanı ile meşhur olmuştur. Kendisinden sonra çocukları seyahat güzergâhını sağlamada tek yetkili zümre hâline gelmiştir. Aynı dönemde Ben-i Emgâr tarafından yürütülen et-Tâifetu's-Sanhaciyye'yi de kendi şemsiyeleri altına alıp Mağrib tarikatları arasında çok özel bir yere sahip olmuşlardır.⁵⁵

Salihîyyenin alâmet-i farikası sayılan saçların kesilmesi, asâ taşınması, boyunlarda binlik tesbihlerin taşınması, aynı renkte hırka giyilmesi, benzer tarzda sarık sarılması ve su mataralarının bulundurulması gibi sembolik işaretler Muvahhid otoritelerinin kuşularını artırırken, Hicaz'a gerçekleştirilen sufi hac organizasyonu herhangi bir tepkiye neden olmamıştır.⁵⁶ Hatta Ebu Medyen taraftarlarının Kuzey Afrika'da oluşturdukları geniş ağdan faydalanılarak başarılı bir şekilde sürdürülen bu organizasyon, resmî bir hüviyete bürünmüş, hareket devlet desteğini kazanmış ve hac organizasyonu siyasi iktidar tarafından tarikatın uhdesine tevdi edilmiştir.⁵⁷

Salihîyye'ye intisap etmek ve Ebû Muhammed Salih'in müridi olmak isteyenlerin öncelikli olarak hac ibadetini yapmaları ve düzenlenen bu hac organizasyonunda yer almaları gerekiyordu. Müritlerinin sayısı artınca Ebu Muhammed Salih, onlardan ehliyetli gördüklerini Mağrib'in Orta ve Doğu bölgelerindeki bazı kasaba ve kentlere temsilci olarak gönderdi. Gönderilen halifeler gittikleri yerlerde değişik sufi grupları ile işbirliğine giriştiler. Kasabalarında hacca gidecek olanların belli sistem dâhilinde, programlı bir şekilde hac yolculuğuna çıkmalarını sağladılar. Mağribîyye tarikatına girmek istedikleri halde hac yolculuğunu gerçekleştirecek yeterli paraya sahip olamayanlar, Asafi Ribatınca desteklenmekte ve ihtiyaçları karşılanmakta idi. Şark istikametine yolculuklar guruplar halinde yapılırdı. Geceleri bu amaçla tesis edilmiş dinlenme tesisleri veya bedevi karargâhlarında geçirilir, istirahat etme fırsatı bulunurdu.⁵⁸

Ebu Muhammed Salih anısına şeyhin büyük torunu tarafından 696/1297 yılında kaleme alınan *el-Minhâcu'l-vâdih* isimli esere gö-

⁵⁴ ez-Zehabî, "et-Tanzimü's-sûfi", *Târîhu İklîmi Asafi*, s. 201-202.

⁵⁵ Cornell, *Realm of the Saint*, s. 138.

⁵⁶ Mağrib hac kervanları hakkında bkz. Muhammed el-Menûni, *Rakbu'l-Hâcci'l-Mağribî*, Titvan 1953.

⁵⁷ el-Fâsî, *et-Tasavvufü'l-İslami fi'l-Mağrib*, s. 82.

⁵⁸ el-Kânûni, *Asafi*, s. 99-100; Cornell, *Realm of the Saint*, s. 140.

re, Mağîriyye fukarası tarikatlarını takdim etmek için ele geçen hiçbir fırsatı boşa çıkarmazlardı. Yerleşim birimlerinin varoşlarını çıktuktan sonra geceleyin konaklayacakları geçici konutlarına ulaşınca ya kadar intizam içerisinde yolculuklarını sürdürürler ve "Ya Allah, Ya Rahman, Ya Rahim" isimleri ile yüksek sesle zikir çekerlerdi.⁵⁹ Geçtikleri köy ve kasaba çocuklarından ve gençlerinden oluşan topluluklar hacıların peşine takılır, dervişlerin ilahi ve zikirlerinin cezbisine kapılır, derviş gurubunun sevgisini kazanarak zikirlerine eşlik ederlerdi. Bu meraklı kişiler derviş guruplarının sofralarına davet edilirler, yemeklerini yedikten sonra kendilerine Ebû Muhammed Salih ve Ebû Medyen yolunun incelikleri öğretilirdi. Olası tüm zaman diliminde gönüllü katılımcılar şarka varana kadar uzanan yolculuklarında kendilerinin hac kervanına katılabilirdi.⁶⁰ İskenderiye, Kahire, Filistin, Mekke ve Medine'ye ulaştıklarında Salihîyye hacıları Ebû Muhammed Salih'in oğlu Şeyh Ahmed (ö.660/1262)'in şarka yaptığı on bir ayrı seyahatlerinde inşa edilen "fenâdiku'l-Meğâribe" veya "buyûtü'l-Meğâribe" denilen konutlarda ikamet ederlerdi.⁶¹

6. Salihîyyenin Hac Güzergâhındaki Belli Başlı Zaviyeler

Ebû Muhammed Salih, Mağrib'de zaviye sistemini kuran ilk isimlerden biri olarak tanınmaktadır. İbadet hayatının canlı bir şekilde yapılabilmesi, temsilcilerin ve ziyaretçilerin ağırlanabilmesi amacıyla bir merkez ve ribât teşekkül ettirdi. Aynı şekilde müritleri ve müntesipleri için özel evrâd ve ezkâr esaslarını belirledi. Müritlerinin uyacakları belirli nizam ve usulleri takdim etti. Tüm dinî esaslara ve şer'î hükümlere riayet etmekle birlikte onun özellikle duyarlı olduğu hususiyet, hac organizasyonuydu. Hacca verdiği önemden dolayı müntesiplerine huccâc adı verilirdi. Mağrib'den Hicaz'a karkî yol güzergâhında hacı adayları için özel zaviyeler ve konaklama merkezleri inşa ettirdi. Yolculukları boyunca hacı adaylarının ihtiyaç hissedecekleri tüm gereksinimleri müridânı tarafından karşılanırdı. Öğretilerini yaymak ve mürit halkalarını genişletmek suretiyle zâviyelerinin sayısı kırk altıya ulaştı. Dükkâle, Hâha, Der'a, Şûs, Fes, Saferû, Sellâ, Cezayir, Bicâye, İskenderiyye ve Şam zaviyeleri önde gelenleri idi. Çocukları ve müritlerinin çalışmaları sayesinde tarikatları yeni bir merhaleye ulaşmış ve geniş bir zaviye ağına sahip olmuştur.⁶²

Dinî hükümlerin icrası ve hac ibadetinin kolaylıkla ifası için Ebû Muhammed Salih'in müritleri ve takipçileri tarafından inşa edilen

⁵⁹ el-Mağîrî, *el-Minhâcu'l-vâdih*, s. 190-191.

⁶⁰ Cornell, *a.g.e.*, s. 140.

⁶¹ el-Mağîrî, *a.g.e.*, s. 144; Cornell, *a.g.e.*, s. 141.

⁶² el-Bahtî, *el-Hudûrû's-Sûfî*, s. 75.

otuz dört zaviyenin ismini Şeyhin torunu Ahmed b. Muhammed b. Hasan sıralamıştır. Hac kervanının yola koyulmadan önce toplanma merkezi olan Mâse Zaviyesini en önemli merkez diye tanıtmıştır.

1. Vâsil Zaviyesi: Asafi'de bulunmaktadır ve Sidi Vâsil adıyla da tanınmaktadır.
2. Evlâd-ı BûSalih Zaviyesi: Abde ve Cem'atu Sahim yakınlarında bulunmaktadır.
3. Hamîsü Encâ Zaviyesi: Abde'de bulunmaktadır. Ben-i Mağir kabilesine ait olup kabilenin kendi topraklarında yer almaktadır.
4. Cebel-i Ahdar Zaviyesi: Dükkâle'de bulunmaktadır. Burada Sidi Said Ehansâl'in çocukları ve bağılıları oturmaktadır.
5. Evlâd-ı Sebîta Zaviyesi: Dükkâle'de bulunmaktadır.
6. Hansâle Zaviyesi: Dükkâle'de bulunmaktadır. Burada Sidi Said Ehansâl'in taraftarları etkinlik göstermiştir.
7. Evlâd-ı İmrân Zaviyesi: Dükkâle'de bulunmaktadır.
8. Dükkâle Zaviyesi: Ğarbiyye kentinde yer almaktadır.
9. Bilâd-ı Ahmer Zaviyesi: Sidi Şeykur'da yer almaktadır.
10. Serâğune Zaviyesi: Milh Zaviyesi olarak da tanınır.
11. Rahâmune Zaviyesi: Ben-i Mağir Kabilesine ait bir zaviyedir.
12. Ahrabîl Zaviyesi: Merakeş yakınlarında bulunmaktadır.
13. Ağmâtu Rîke Zaviyesi: Burada Şeyhin neslinden geldiği düşünülen bazı müritler yaşamaktadır.
14. Kilâve Zaviyesi: Kilâvi namıyla tanınan bölgede bulunmaktadır.
15. Sekûre Zaviyesi: Heskûre kabilesine ait olup bu kabileyeye ait başka zaviyelerin olduğu da söylenmektedir.
16. Âyetü Zeyneb Zaviyesi: Virzâzât yakınlarında bulunmaktadır.
17. Virzâzât Zaviyesi.
18. Sidi Said Ehansâl Zaviyesi: Ben-i Milâl yakınında bulunmaktadır. İsmi geçen Dükkâle zaviyeleri ve Selâ Zaviyesi ile yakın mesafede bulunmaktadır.
19. Âyet-i Dâvud Zaviyesi: Hâha'da bulunmaktadır.
20. Hâha Zaviyesi: Yüksek ve dağlık sahada kurulan bir zaviyedir.

21. Mâse Zaviyesi: Şeyhin mürit ve öğrencilerinden olan el-Hac Ahmed el-Mâsî'nin şeyhlik hizmetini deruhte ettiği zaviyedir.
22. Tarûdant Zaviyesi: Sidi Zaviyesi olarak da tanınır.
23. Vadi-yi Der'a Zaviyesi: Amazrû Kasrı ya da Âyetü Mezrû olarak da tanınır. Burada Şeyhin kız torunu bulunmaktadır.
24. Selâ Zaviyesi: Ehansâl Zaviyesi olarak da bilinir.
25. Zeîr Zaviyesi: Kesîsât adıyla da tanınan Mâsî kuyularında bulunmaktadır.
26. Fes Zaviyesi: Şeyhin çocuklarından Şeyh İsa'nın medfun bulunduğu Bâbü'l-Keyse'de yer almaktadır.
27. Safrû Zaviyesi: Orta Atlas dağlarında bulunmaktadır.
28. Eymûzâr Zaviyesi: Orta Atlas dağlarında bulunmaktadır.
29. Zerkutûn Zaviyesi: Sidi Bûzerkutûn Zaviyesi olarak da bilinmektedir.
30. Cezayir Zaviyesi.
31. Bicâye Zaviyesi.
32. Mısır Zaviyesi: İskenderiye'de bulunup Şeyh Abdülaziz ve çocuklarının hizmet ettiği zaviyedir.
33. Lübnan Zaviyesi
34. Şam Zaviyesi.⁶³

Sonuç ve Değerlendirme

Tasavvufî düşünce ve tarikat yapılanmaları bakımından renkli bir niteliğe sahip olan Mağrib İslâm dünyası, Salihîye tarikatının etkinliği ile özel bir tecrübenin yaşandığı bölge olmuştur. Mesmûde Berberileri'nin sesi konumunda olmaları, taraftar kitlesinin çoğunlukta olduğu Mesmûde etnik zümresinin beklentilerine cevap vermeleri ve kabile dokusunu bozmadan kabile halklarını ıslah çabalarına girmeleri Salihîye müritlerini başarılı kılan en önemli etkenlerdendir. Dönemin siyasî otoritesi olan Muvahhid Hanedanlığına karşı yönetim zorlukları çıkaran Heskûre kabilelerinin Salihîye bağlıları olması, her ne kadar tarikata siyasî bir takım sorunlar çıkarmışsa da, şark yollarının emniyetini sağlama başarıları ile kısa zamanda bu sorunun üstesinden gelinmiştir.

Tarikat uygulamaları bakımından Ebû Mıdyen takipçisi olan Salihîye dervişleri, sıkı bir riyazet, sürekli bir mücahede ve yoğun

⁶³ ez-Zehebi, "et-Tanzîmü's-sûfi"; *Târîhu İklîmi Asafî*, s. 202-204.

bir muhasebe tecrübesi geçirmişlerdir. Seyr u sülûk esasları itibarıyla azimet yolunu tercih etmişler, nefislerin ıslahı, kalblerin tasfiyesi ve ahlâkın güzelleştirilmesi yolunda bağlılarını sıkı bir takibe almışlardır. Fütüvvet mesleğinin bir gereği olarak toplumsal sorunlara karşı son derece duyarlı, sosyal yardımlaşma ve dayanışma prensiplerine sahip, sadaka geleneğini sürdürür olmuşlardır. Helâl kazançlarından biriktirdiklerini üçte bir oranında fukaranın ihtiyacına sarf etmişlerdir.

Kitle psikolojisine sahip olmakla birlikte gurup taassubuna bürünmeyen ve geniş kitleleri çatıları altında toplayabilen, birer ilim meclisi konumundaki sohbet halkaları ile dervişlerini eğiten Salihyye müntesipleri, takva ve cömertlikleri ile tanınır olmuşlardır. Salihyye zaviyelerinde kurulan geniş sofralar âyende ve râvendeye (gelen gidene) hizmet etmiştir. Dönemin en önemli sorunlarından biri olan emniyet problemi siyasî yetkililerin bile baş edemedikleri bir duruma geldiğinde, tarikata bağlı zaviye ağı, bölge asayişinin temininde önemli bir rol oynamıştır. Mağribli Müslümanların kanayan yarası, yürek sızısı ve özlem ateşi hâline gelen hac yapabilme arzusu tarikatın hizmet sahası olmuştur. İşlevsel hâle getirdikleri alternatif güzergâhlarla yol emniyetini sağlamış, yolculuk şartlarını kolaylaştırmış, Mağrib halklarının kolaylıkla hacca gidip gelmelerine imkân sağlamışlardır.

Dervişlerini dergâh ortamında eğitmek yerine seyahat prensibini şiar edinmişlerdir. İntisap etmek isteyen kişilere öncelikli olarak birlikte hac yapma önerisinde bulunmuşlar, dokuz ay kadar süren yolculuk boyunca sıkıntılara katlanmalarını, zor şartlara alışmalarını, sıkı dostluk halkaları teşekkül ettirmelerini, ihvan şuurunu içerisinde kaynaşık paylaşmayı öğrenmelerini öğütlemişlerdir. Salihyye bağlılarının yegâne hususiyetleri başkalarına hizmette yarıştı. Nefsânî arzuların kontrol altına alınması, cemaat şuurunu içerisinde hareket edilmesidir.

Özetle, yoğun bir gayretin ürünü olarak teşekkül ettirilen Salihyye tarikatı kuruluşundan itibaren dört asır boyunca aslî fonksiyonlarını devam ettirmiştir. Teşekkül ettirilen er-Rakbû's-Salihî uygulaması ile dikkat çekmiştir.